

Joanna Dziezic
Uniwersytet w Białymstoku

PORTRET ANNY FIODOROWNY TIUTCZEWEJ W ŚWIETLE JEJ MEMUARYSTYKI

Imiona Fiodora Tiutczewa (1803–1873) – wielkiego rosyjskiego poety i dyplomaty XIX wieku oraz Iwana Aksakowa (1823–1886) – jednego z czołowych postaci słowianofilstwa są powszechnie znane literaturoznawcom i historykom, ale także ogromnej rzeszy wielbicieli rosyjskiej literatury i myśli filozoficznej. W cieniu tych postaci kryje się osoba Anny Fiodorowny (1829–1889) – córki autora *Uranii* i żony słowianofila. A przy tym była ona postacią niezwykłą – niezależną, samodzielną, która przez trzynaście lat piastowała stanowiska damy dworu oraz wychowawczyni carskich dzieci, przyjaźniła się z carycą Marią Aleksandrowną (1824–1880). Była też autorką niezwykle interesujących wspomnień *Приворопе двух императоров*, w których oddała obraz swojej epoki.

Anna urodziła się w 1829 roku jako najstarsza córka Fiodora Tiutczewa i hrabiny Eleonory Peterson (1800–1838), z domu Botmer w 1829 roku w Niemczech, gdzie jej ojciec pełnił służbę dyplomatyczną. Z tego małżeństwa urodziły się trzy córki: Anna, Daria (1834–1903) i Katarzyna (1835–1882). Niewiele wiadomo o jej dzieciństwie. Nieliczna korespondencja jej rodziców z tego okresu i lakoniczne wypowiedzi we wspomnieniach samej Anny pozwalają się jedynie domyślać, że nie było ono zbyt szczęśliwie. Matka, gorąco kochająca męża i wielce o niego zazdrosna próbowała odebrać sobie życie. Badacze biografii poety, pisząc o śmierci jego pierwszej żony, wspominają o wstrząsającym wydarzeniu, które przyspieszyło jej śmierć. W maju 1838 roku podczas drogi powrotnej z Rosji przez Niemcy do Turynu Eleonora wraz z dziećmi przeżyła pożar statku rosyjskiego „Mikołaj I” pod Lubeką. Dzięki zachowaniu

zimnej krwi udało jej się uratować siebie i dzieci¹. Okupiła jednak to wydarzenie wstrząsem nerwowym i wycieńczeniem, które przyczyniły się do jej szybkiej śmierci. Można domyślać się, jak ogromnym przeżyciem był ten pożar także dla dziewięcioletniej Anny–najstarszej z dzieci, która była już w tym wieku, kiedy świadomie mogła rozumieć grozę całego wydarzenia.

Po śmierci Eleonory Tiutczew stosunkowo szybko, bo już latem 1839 roku poślubił Ernestynę Dörnberg z domu Pfeffel (1810–1894). Ślub ten poprzedzony był kilkuletnim skrywanym romanssem, który rozpoczął się jeszcze za życia pierwszej żony i był prawdopodobnie przyczyną jej targnięcia się na życie. Chociaż dziewczynka zapewne nie знаła dokładnie złożonej sytuacji między rodzicami, to jako natura wrażliwa mogła odczuwać panującą zapewne w domu rodzinnym atmosferę niepokoju i napięcia.

Po śmierci Eleonory Annę i jej młodsze rodzeństwo przez pewien czas wychowywała jedna z siostr ich matki. Później zaś oddano je na kształcenie do Monachijskiego Instytutu Królewskiego – katolickiej szkoły dla panien z dobrych domów. W swoim dzienniku Anna krótko i lakonicznie wspomina o tym etapie życia, który dla dużej i świadomej już dziewczynki musiał być trudny. Okres nauki w instytucie zaważył też pozytywnie na jej losach. Po pierwsze, dzięki temu była Anna kobietą niezwykle starannie wykształconą. Po drugie, wychowanie moralne w duchu etyki chrześcijańskiej w dużej mierze przyczyniło się do ukształtowania jej osobowości, o czym zresztą sama pisze we wspomnieniach:

В Мюнхенском королевском институте, где я окончила свое образование, я находилась под влиянием католических священников; они старались, поскольку это доступно нашему возрасту, привить нам благочестие, правда, несколько узкое и фанатическое, очень ригористическое, очень мелочное и в достаточной степени иезуитское, тем не менее это религиозное воспитание внушило нам душеспасительный страх перед тщеславием, легкомыслием, светскими удовольствиями, спектаклями, нарядами, чтением дурных книг, так что я относилась с ужасом ко всему тому, что превозносилось и ценилось в Смольном; в течение всей своей молодости я никогда не стремилась ни к развлечениям, ни к нарядам, и, несмотря на полную свободу в чтении и на любопытство, которое

¹ Patrz: R. Łużny, *Wstęp. Fiodor Tiutczew: zarys monografii*, [w:] F. Tiutczew, *Wybór poezji*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1978, s. XI.

живо возбуждали во мне нарядные книжки романов, я никогда не находила удовольствия в французской литературе, в то время имевшей большой успех и оказавшей такое развращающее влияние на мысли многих молодых девушек.

Нет сомнения, что суровое воспитание дает характеру известную выдержку, которой всегда недостает людям, получившим слишком мягкое воспитание. (...) Ко времени моего приезда в Россию, благодаря полученному мною воспитанию и природным склонностям, религиозный интерес был во мне преобладающим².

Postawa etyczna, jaką wykazywała przez całe swoje życie Tiutczewa, musiała się zatem ukształtować już w okresie młodzieńczym.

Kiedy w 1847 roku Tiutczew po blisko dwudziestu dwóch latach spędzonych za granicą na służbie dyplomatycznej powrócił do Rosji, sprowadził tam też swoją rodzinę. W życiu Anny był to jeden z przełomowych momentów, o którym tak pisze w swoich wspomnieniach:

Мой отъезд из Германии навсегда оставил во мне грустное воспоминание. Меня так внезапно, как бы с корнем, вырвали из того мира, в котором протекло все мое детство, с которым меня связывали все мои привязанности, все впечатления, все привычки, — для того, чтобы вернуть в семью, совершенно мне чуждую, и на родину, также чуждую мне по языку, по нравам, даже по верованиям; правда, я принадлежала к этой религии, но никто меня ей не обучал (1-2).

Samotność i poczucie wyobcowania stają się tymi uczuciami, które będą przez długie lata towarzyszyły Annie, tym bardziej, że jej młodsze siostry w celu kontynuowania wykształcenia zostały oddane do Instytutu Smolnego. Tiutczewa zaś wraz z rodziną, której jak wspomina wyżej, właściwie nie zna, osiadła w majątku rodowym Owstug w guberni Orłowskiej. Można się jedynie domyślać, w jak trudnym psychologicznie położeniu znalazła się młoda dziewczyna w tej nowej, obcej dla siebie rodzinie, na którą składała się ojciec, macocha i trójka ich malutkich dzieci.

Stosunki Anny z ojcem–Fiodorem Tiutczewem były złożone. Z korespondencji i wspomnień rysuje się postać ojca, który, z jednej strony,

² А. Ф. Тютчева, *При дворе двух императоров*, Электронная версия 177237_5F298_tjutcheva_a_f_pri_dvore_dvuh_imperatorov_dnevnik_1855_1882, s. 3-4. Эта и остальные цитаты даны по этой книге, номер страницы дан в скобках.

kochał swoje dzieci, interesował się ich losem, dbał o ich rozwój duchowy, był troskliwy, z drugiej zaś – nie przejmował się sprawami materialnymi, w sprawach związanych z codziennym bytem rodziny często postępował niefrasobliwie i lekkomyślnie. Córka z żalem wspominała o tym, że wysłał ją samą do Petersburga, gdzie miała zająć stanowisko damy dworu carskiego:

Отец мой приехал в Овстуг (название деревни, где мы жили) накануне нового, 1853 года с тем, чтобы увезти меня с собой в Петербург. Но с ним сделался припадок подагры, или, лучше сказать, его обуял ужас при мысли о необходимости исполнять роль компаньона и опекуна при дочери, которую нужно было представить ко двору. Поэтому, к моему величайшему отчаянию, было решено, что я поеду в Петербург одна, под покровительством нашего управляющего Василия Кузьмича, и что по приезде в Петербург я прибегну на первых порах к гостеприимству наших друзей Карамзиных и попрошу их позаботиться о моем первом представлении ко двору (8).

Anna zdawała sobie jednak sprawę, że postawa ojca wynikała nie tylko z niechęci do wypełniania roli rodzica i opiekuna, ale też z tego, że Tiutczewowi trudno było kogokolwiek prosić o protekcję. Jego niezależna natura opierała się panującej podówczas na dworze carskim atmosferze służalstwa. Zresztą córka odziedziczyła po nim ową cechę. Jako dama dworu niezwykle rzadko zwracała się z prośbą do carycy. Czyniła to jedynie wtedy, gdy zależał od tego byt członków rodziny.

Tiutczew, którego żywiołem była polityka, wpłynął na ukształtowanie politycznego światopoglądu Anny. Oboje byli zagorzałymi monarchistami, jednak Anna wyraźniej ciążyła ku poglądom słowianofilskim, podkreślała wagę tradycji rosyjskich dla rozwoju kraju. Na dworze carskim, gdzie toczyła się ukryta walka różnych koterii politycznych, postawa Anny, która głośno mówiła o swoich przekonaniach, była zjawiskiem oryginalnym.

Poetę i jego córkę łączyła miłość i głębokie zrozumienie, ich relacje były pełne bliskości i otwartości. W 1861 roku Tiutczew napisał wiersz *При посылке Нового Завета* adresowany do Anny:

Не легкий жребий, не отрадный,
Был вынут для тебя судьбой,
И рано с жизнью беспощадной
Вступила ты в неравный бой.

Ты билась с мужеством немногих,
И в этом роковом бою
Из испытаний самых строгих
Всю душу вынесла свою.

Нет, жизнь тебя не победила,
И ты в отчаянной борьбе
Ни разу, друг, не изменила
Ни правде сердца, ни себе.

Но скудны все земные силы:
Рассвирепеет жизни зло –
И нам, как на краю могилы,
Вдруг станет страшно тяжело.

Вот в эти-то часы с любовью
О книге сей ты вспомяни –
И всей душой, как к изголовью,
К ней припади и отдохни³.

Pod pojęciem „niełatwy los” poeta rozumiał zarówno ciężkie, sieroce dzieciństwo córki, jak i jej trudną służbę na dworze carskim. Podkreślał odwagę Anny, jej męstwo i stałość w złym świecie. Wysoko cenił to, że nie zdradziła ona siebie, swoich przekonań i wiary. Przesłany córce Nowy Testament miał być dla niej wsparciem moralnym. W motywie życia jako walki przejawia się też zrozumienie przez poetę charakteru córki, która do końca swoich dni była osobą niezwykle aktywną, wraz z mężem walczyła o swoje idee i pracowała społecznie (założyła i prowadziła w Moskwie sierociniec).

Szczególną bliskość i ciepło dostrzec można w ich korespondencji. W jednym z listów z lutego 1866 roku, niedługo po ślubie Anny, poeta pisze:

³ Ф. И. Тютчев, *Россия и Запад*, Москва 2007, s. 141-142.

Моя милая дочь, моя добрая и счастливая Анна, ради Бога, прости мне мое молчание и, главное, не истолковывай его в дурном смысле. Видит Бог, это не равнодушие, это даже не лень. Это нечто... о чем бесполезно говорить. Я чувствую вас, вижу вас в полном обладании жизнью, к которой ты не переставала стремиться и которую так заслуживала... Что касается меня, то моя жизнь положительно кончена, м е р т в а и п о г р е б е н а . Но надо испытать это состояние, чтобы понять, что это такое, понять, что в этом случае перед лицом живой жизни совершенно естественно становишься скованным и молчаливым, точно мертвец⁴.

Słowa radości ze szczęścia córki, która niedawno wyszła za mąż, łączą się ze słowami, w których można domyślać się stanu duchowego poety, w jakim trwał po śmierci swojej ukochanej Heleny Denisjewej w 1864 roku. I chociaż Anna surowo wypowiadała się na temat romansu ojca, to szczerze współczuła mu i martwiła się o niego.

Relacje łączące przyszłą damę dworu z macochą nie były proste. Wcześniej osierocona Anna instynktownie pragnęła macierzyńskiej miłości. Wprawdzie Ernestyna Tiutczewa sumienie wypełniała wszelkie obowiązki matki, dziewczyna czuła obcość i dystans między nimi:

Хотелось бы знать, за что я так люблю мама. Я прекрасно знаю, что она не любит, не понимает и не знает меня. Что касается до нее, я ее знаю, я сужу ее, я непрестанно страдаю от ее недостатков, вся моя юность принесена ей в жертву и, несмотря на это, я люблю ее всеми силами моей души. Если бы половину той нежности, участия, забот, непрестанной и преданной любви я потратила на кого-нибудь другого, меня бы полюбили только из благодарности. Но в ней есть что-то узкое, она совершенно не умеет любить; она испытывает некоторую жалость, видя, как я люблю ее, но ей нечем мне ответить и она раздражается против меня. Она должна признать, что хотя бы в одном я имею перед ней преимущество — в способности любить. Но почему я обречена растрчивать именно на нее эту способность без пользы и радости и для нее и для себя? Почему это чувство возникает так независимо от нашей воли? (с. 77-78)

Dla osoby urodzonej i wychowanej w Monachium, które stanowiło jedno z największych centrów życia kulturalnego ówczesnej Europy, przeprowadzka na rosyjską prowincję była zapewne ogromną zmianą.

⁴ Ibidem, s. 289.

A jednak Rosja, a przede wszystkim rosyjska przyroda wzbudziła w Annie ciepłe uczucia, poczuła się tam szczęśliwa. Urodzona i wychowana w Europie Zachodniej zaczęła poznawać swoją ojczyznę. Po raz pierwszy miała też możliwość poznać religię prawosławną. Jak wspomina w swych pamiętnikach do zrozumienia istoty prawosławia przyczyniły się broszury Aleksego Chomiakowa:

Два или три года спустя одна брошюра в несколько страниц – небольшой религиозный полемический трактат о нашей церкви, очень краткий, но яркий и вдохновенный, – произвела целый переворот в моем нравственном сознании. Это краткое изложение догматов нашей церкви принадлежало перу москвича А. С. Хомякова. За первой брошюрой последовали еще две, также религиозно-полемического характера, дополнявшие первую. Эти брошюры, запрещенные в России и напечатанные за границей, первое издание которых было немедленно уничтожено иезуитами, были написаны на французском языке, затем переведены на английский и немецкий и наконец уже – на русский. Этим немногим вдохновенным страницам, еще теперь слишком мало известным, предстоит огромное будущее; они явятся тем невидимым звеном, благодаря которому западная религиозная мысль, измученная отрицанием и сомнением, сольется с великой идеей церкви, – церкви истинной, православной, церкви идеальной, основанной Христом, а не церкви, понимаемой как организация государственная или общественная (с. 4-5).

W naturze Anny, podobnie jak w przypadku jej ojca, dominował pierwiastek duchowy. Ta sfera życia, jak wskazują jej pamiętniki, była tą płaszczyzną najważniejszą, głęboka wiara określiła postawę życiową Tiutczewej.

Trudna sytuacja materialna rodziny spowodowała, że dyplomata zabiegał o stanowisko dam dworu dla którejś ze swoich córek. Wydawało się, że stanowisko to przypadnie Darii lub Katarzynie, które ukończyły Instytut Smolny. Obie były ładne, lubiły życie towarzyskie i bardziej nadawały się na to stanowisko niż Anna. Żona następcy tronu Maria Aleksandrowa zdecydowała jednak inaczej. Jak głosiły plotki miała już dość romansów mężczyzn z rodziny carskiej z młodymi i urodziwymi frejlinami, dlatego miejsce jej damy dworu zajęła niezbyt efektowna z wyglądu córka rosyjskiego dyplomaty.

Mimo młodego wieku Anna świetnie zdawała sobie sprawę z tego, co czeka ją w Pałacu Zimowym. Być może, obserwując karierę dyplo-

matyczną ojca, widziała, jak niepewna jest przychylność zwierzchników i jak bardzo służba na dworze carskim ogranicza wolność człowieka:

Я хорошо помню, что, несмотря на все красноречие моего отца, ставшегося изобразить в самых привлекательных красках эту новую жизнь, я уезжала с чувством ужасной тоски, в глубоком убеждении, что ожидавшее меня положение, в конце концов, не представляет из себя ничего иного, как неволю, правда, красивую и позолоченную, но все же неволю, которую, по своему характеру, я тысячу раз охотно променяла бы на независимость, хотя бы в самых скромных условиях, даже в бедности. Поэтому я без всякой радости шла навстречу будущему и с тяжелым сердцем порывала с прошлым моей первой молодости — не потому, чтобы в этом прошлом было для меня много светлого и теплого, но потому, что я привязалась к нему с той силой привязанности, которой мы обладаем только в юности и к которой уже не способны в последующих жизненных обстоятельствах и отношениях (с. 8).

Na tle innych dam dworu Anna wyróżniała się wykształceniem, zdecydowaniem i siłą woli. Maria Aleksandrowna ceniła swoją damę dworu i darzyła ją zaufaniem. Na ich relacje z pewnością miało wpływ pochodzenie (przyszła caryca pochodziła z niemieckiego książęcego rodu von Essen-Darmstadt, zaś nowa frejlina była po matce na pół-Niemką). Obie były niezwykle religijne – łączyła je fascynacja prawosławiem. Stosunki tych dwóch kobiet można było określić jako relacje przyjacielskie.

Kiedy w 1855 roku na tron carski wstąpił Aleksander II pozycja Anny jako powiernicy i przyjaciółki obecnej carycy znaczenie wzrosła na dworze. O jej przyjaźń zabiegali ci, którzy wcześniej jej nie zauważali. W 1858 roku została ona wyznaczona na wychowawczynię młodszych dzieci carskich: córki Marii i carewiczów Sergiusza i Pawła. Była świetną wychowawczynią i młodzi potomkowie carskiej rodziny bardzo się do niej przywiązali.

Dla osoby o wysokim poczuciu godności, ceniącej niezależność, relacje z Marią Aleksandrowną były jednak trudne z powodu dwuznaczności położenia, w jakim się znajdowała. We wspomnieniach Anna gorzko stwierdza, że trudno grać jednocześnie rolę przyjaciela i pacholka. Stopniowo stosunki z carycą zaczęły ulegać pogorszeniu i, choć było to bolesne dla obu kobiet, wkrótce doszło do prawie całkowitego zerwania. Przyczyną takiego stanu rzeczy była przede wszystkim polityka. Pasywnej z natury Marii Aleksandrowie nie podobało się zaangażowanie Anny

w sprawy polityczne. Tymczasem na scenie europejskiej rozgrywały się wydarzenia niezwykle ważne dla Rosji. Klęska imperium rosyjskiego w wojnie krymskiej 1853–1856 wywołała ogromne niezadowolenie społeczne i zapoczątkowała gorące debaty polityczne o potrzebie fundamentalnych reform. Postawa Aleksandra II, który skłaniał się w reformach do modelu zachodnioeuropejskiego, budziła niepokój i niezadowolenie części społeczeństwa. Fiodor Tiutczew, nie tylko jako świetny poeta, ale przede wszystkim jako polityk obawiał się, że zachodnie reformy raczej przyczynią się do katastrofy Rosji. Podobnie jak słowianofile, głosił on myśl, że państwo powinno kroczyć drogą takich zmian, które zgodne są z duchem i mentalnością narodu rosyjskiego. Anna Fiodorowna zgadzała się w tej kwestii z poglądami ojca. Uważała także, że obowiązkiem tych, którzy znajdują się przy monarchach jest mówić im prawdę: „обязанность тех, кто приближен к государям, – быть выразителем общественного мнения, чтобы правда могла дойти до них” (s. 41).

Ku zaskoczeniu wszystkich w 1865 roku Anna Fiodorowna wyszła za mąż za jednego z czołowych przedstawicieli słowianofilstwa, Iwana Aksakowa. Początkowo korespondencyjna znajomość zbliżyła do siebie tych dwoje ludzi o podobnych światopoglądach. Połączyła ich nie tylko polityka, ale też podobny stosunek do religii i w końcu uczucie. To małżeństwo trzydziestosześcioletniej Anny okazało się być szczęśliwym. Dzięki niemu mogła też opuścić dwór carski, na którym coraz mniej było dla niej miejsca.

Po wyjściu za mąż Anna była pochłonięta atmosferą moskiewskich salonów i gorących polemik na temat przyszłości Rosji. Stała się ideologiczną współpracownicą męża, w czasach, gdy ten jako popularny przywódca słowianofilów, wydawał gazetę „Dień”. W kręgu moskiewskich znajomych Aksakowa, którzy głosili podobne idee słowianofilskie, mogła wreszcie swobodnie się wypowiadać. Zajmowała się też aktywną działalnością społeczną – założyła i prowadziła dom dla sierot.

Ostre wystąpienie Iwana Aksakowa w Komitecie Słowiańskim w 1878 roku związane ze „zdradzieckim” w stosunku do Słowian bałkańskich Kongresem w Berlinie, który zakończył wojnę rosyjsko-turecką lat 1877–1878 spowodowało, że władze zesłały słowianofila do majątku na wieś. Być może dla tego, że na dworze carskim wciąż pamiętano o Annie, zesłanie trwało zaledwie kilka miesięcy.

Na początku 1886 roku Iwan Aksakow zmarł. Dla Anny, która tak gorąco pragnęła zwykłego szczęścia i znalazła je dopiero w późnym mał-

żeństwie, była to niezwykle dotkliwa strata. Zabrakło tego, z którym łączyły ją nie tylko przekonania polityczne, ale przede wszystkim głębokie uczucie. Po śmierci męża poświęciła się uporządkowaniu pozostawionego przez niego archiwum – opublikowała siedem tomów jego dzieł i korespondencji. Zawsze obowiązkowa i sumienna, Anna Fiodorowna zakończyła ostatnią pracę swego życia – wydała dzieła Iwana Aksakowa, i w sierpniu 1889 roku zmarła.

Wspomnienia i dzienniki Anny Tiutczew po raz pierwszy opublikowane zostały w latach 1928–1929. Wydane w nakładzie 4000 egzemplarzy, szybko stały się bibliograficzną rzadkością. Dorobek memuarystyczny damy dworu przetrwał próbę czasu – ponowne wydania wspomnień pojawiły się w 1990 i 2008 roku. Ostatnie dziesięciolecia pokazały, że dzienniki te stanowią nie tylko wspnięcia i wnikliwy dokument mający wysokie walory historyczne, ale także zajmujący przykład prozy psychologicznej i pamiętnikarskiej, która może zainteresować tak uczonych, jak i zwykłych czytelników.

☞

РЕЗЮМЕ

Портрет Анны Федоровны Тютчевой

В статье описывается сложная судьба Анны Федоровны Тютчевой – дочери знаменитого поэта Ф. И. Тютчева и жены одного из идеологов славянофильства И. С. Аксакова. Урожденная и воспитанная в Германии, в возрасте восемнадцати лет она должна была переселиться в Россию и жить с семьей, которой почти не знала. Эта фрейлина двора и приближенное лицо императрицы Марии Александровны, а также воспитательница царских детей была необыкновенной женщиной: решительной, откровенной и честной, которая не боялась прямо высказывать своё мнение. Её записки *При дворе двух императоров* являются не только занимательным документом эпохи, но и великолепной галереей человеческих характеров, созданной меткой наблюдательницей.